

SELÇUKLU TARİHİNİN DEVİRLERE TAKSİMİ MESELESİNE DAİR

Mehmet Altay KÖYMEN

Son zamanlarda, dışarıda ve içeride Selçuklular'a dair araştırmalar hızını artırmıştır¹. Dünya ve Türk tarihi bakımlarından oynadıkları role nisbetle, hele vârisi oldukları Bizans tarihi araştırmaları ile karşılaştırılacak olursa, hiç tatmin edici olmamakla beraber, bu kadarına da sevinmek lâzımdır.

Bu hususta en son yazıyı Türkçe İslâm Ansiklopedisinde Selçuklu devri Türk tarihinin ileri gelen mütahassıslarından olan Prof. Dr.

¹ G. Makdisi, *Ibn 'Aqîl et la R surgence de l' Islam traditionaliste au XIe siecle*, Damas, 1963.

Selçuklu devri dinî-fikrî hayatı için çok mühim olan bu büyük ve mühim eserinde müellif, "La situation politique" adını taşıyan bşhik altında (s. 69-163) Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihini iyi anlatmıştır.

C.E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afgharnistan and Eastern İran 994: 1040*, Edinburgh, 1963.

Eser, yarı yarıya Selçuklu tarihidir. Bilhassa "The origins of the Seljuqs" bşhigini taşıyan fasıl (s. 205 - 226) ile "The Struggle with the Turkmans and the Downfall of Ghaznavid Power in Khurasan " bşhikli fasıl (s. 241-270) tamamıyla Selçuklu tarihidir.

H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgqen und Hrazmřshs (1038-1231). Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden, 1964.

Büyük Selçuklular'la Hrzemřshhlar devlet teşkiltından bahs eden bu eser hakkında bir tanıtma yazısı yazdık. Bu itibarla, bu esere dair burada ayrıca bilgi vermiyeceğiz.

Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963.

Bu eserde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi hakkında derli-toplu bilgi vermeğe çalışılmıştır. Eser, bu yazının konusunu teşkil etmektedir.

İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular, Türkçe Isl. Anskl.* Bu kıymetli yazı, tasnif sistemi itibariyle biraz karışıktır. Müellifin bu yazıyı yazarken bizim adı geçen kitabımızı göremediği anlaşıyor. Selçuklular devri Türk tarihi araştırmalarının en mühimi, şüphesiz, Osman T uran'ın basılmakta olan eseridir. Neřir sahasına çıkmasını sabırsızlıkla bekliyoruz.

Selçuklu devri Türk tarihine ait daha birçok makale varsa da, onları burada sadece sıralamak bile imknsızdır.

Türkiye'deki Selçuklu devri Türk tarihi çalışmaları için bk. Mehmet Altay Köymen, *Neue Arbeiten in der Türkei zur Geschichte der Seltchuken*, ZDMG, 111/2, s.419 vd.

İ. Kafesoğlu yazmıştır². Melikşah'a dair yazdığı eser münasebetiyle sayın profesörün araştırma metodunu tenkit etmiştik³. Bu tenkit yazısı ile takip ettiğimiz gaye, Selçuklu devri Türk tarihi araştırmalarını daha sâlim bir yola sevk etmeğe çalışmaktı. Tenkidimizin müspet neticelerini, aynı müellifin, yine İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Melikşah" maddesinde kısmen müşahede etmekle pek sevinmiştik.

Adı geçen tenkit yazımızdan bu yana, Selçuklular'a ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na dair tedkiklerimizin neticelerini derleyip toparlayarak, ortaya koyduk⁴. Bu eserde gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun devrelere taksimini, gerek mahiyet ve tekâmülünü, gerekse belli-başlı meselelerini münakaşa ederek, az-çok sistemli bir şekilde izaha çalıştık.

Prof. Kafesoğlu'nun son defa İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Selçuklular" maddesinde aynı meseleleri nasıl yazmış olduğunu ele almadan önce bu noktaları kısaca hatırlatalım.

I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Devrelere Taksimi

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, daha doğru tabiriyle, Selçuklu devri Türk tarihi, kronolojik sıra da gözönünde tutularak, mahiyet bakımından birbirinden az-çok farklı şu devrelere bölünebilir:

- 1- Kuruluş devri (takr. 945-1040).⁵
- 2- İlk İmparatorluk devri (1040-1092).
- 3- Fetret devri (1092-1117).
- 4- İkinci İmparatorluk devri⁶.
- 5- Bölünme devri.

² Selçuklular, İsl. Ansikl., sayı: 104.

³ Bk. Belleten, XVII, s. 557 - 663.

⁴ Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1963.

⁵ Bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu, I, II, III, DTICFD. XV/1-3, s. 97-191; XV/4, s. 1-107; XII/3-4, s. 1-66.

Kitap halinde bastırmak imkânını bulamadığımız için, böylece parça parça fakülte dergisinde neşr etmeğe mecbur olduk. Tuğrul Bey'in ve haleflerinin ilâvesi, ile bu yazıları Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinin ilk cildi olarak yakında neşr etmek imkânını bulacağımızı sanıyoruz, Aynı adı taşıyan eserin ikinci cildi daha 1954 yılında basılmış bulunuyordu. Bk. aşağı.

⁶ Bu devir için bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt II, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara, 1954.

Bu tasnifin mucip sebeplerini muhtelif yazılarımızda gösterdik⁷. Bu itibarla burada tekrara lüzum görmüyoruz.

II. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Mahiyeti

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mahiyeti meselesini de muhtelif yazılarımızda, bu arada adı geçen son eserimizde bahis konusu ettik⁸. Vardığımız neticelere göre, Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir devletler topluluğudur ve muhtelif vasal devletlerden meydana gelmiştir. Biz, bu vasal devletleri başlıca üç kategoride topluyoruz:

1- Başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler (Kirman, Anadolu, Suriye ve Irak Selçuklu devletleri gibi).

2- Başlarında Türk Soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler (İmparatorluğun doğusunda: Karahanlılar, Gazneliler, Gurlular ve Hârzemşahlar devletleri; batısında: Saltuklar, Mengücekler, Danişmendiler v.s. devletleri gibi).

3. Başlarında Türk Soyundan olmayan hükümdarların bulunduğu vasal devletler (Ukayl-oğulları, Mirdas-oğulları, Mezyed-oğulları Bâvend-oğulları v.s. devletleri gibi).

Bu tasnife göre, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, başında bulunan sultanın doğrudan doğruya hâkim olduğu ve valileri vasıtası ile idare ettiği eyâletler dışında kalan arazisi saydığımız bir takım vasal devletlerin elindedir.

Her vasal devletin, anlaşmalarla tayin edilmiş vasallık şartları vardır. Bu şartlar, vasal devletin başında bulunan hükümdarın, metbuu olan Selçuklu İmparatoru'na karşı yerine getirmeğe mecbur olduğu -para bastırmak, hutbe okutmak, yıllık vergi vermek, metbuunun sarayında rehin bulundurmak v.s. gibi- mükellefiyetlerden ibarettir. Ancak her devletin vasallık statüsü bilhassa başta bulunan Selçuklu imparatoruna akrabalık ve yakınlık derecesine göre birbirinden farklıdır. Meselâ Üçüncü kategoriden bir devlet umumiyetle bütün vasallık şartlarını, yerine getirmek zorunda olduğu halde (azami had), en başta bulunan Selçuklu İmparatoru ile aynı soydan

⁷ Bk. ayn. eser., s. 1 vdd.

⁸ Bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 10 vdd., 97 vdd.

olan birinci kategoriden bir vasal devlet, pek az şartı yerine getirir; bu sebeple de dikkatle bakılmadığı taktirde, âdeta müstakil bir devlet hüveityetine sahipmiş gibi görünür (asgari had)⁹.

III. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Tekâmülü

Selçuklular'ın Sünnî İslâm dünyasına hâkim olmalarının, göçebelikten yerleşik hayata geçmelerinin ve bilhassa başka ırklardan yerleşik kavimleri idare etmelerinin tabii neticesi olarak, halletmeleri gereken bir takım meseleler ortaya çıkar. Bundan başka, Türk hâkimiyet telâkkisinin ortaya çıkardığı meseleler de vardır. Biz bütün bu meseleleri, süreli olup olmayışlarına, İmparatorlukta ilk defa zuhur edip etmediklerine, İmparatorluk yıkılıncaya kadar halledilip edilmediklerine göre tasnif ederek, izaha çalıştık.

Taht mücadeleleri, Türkmenler meselesi, Kumandanlar meselesi, Halifelik meselesi, Bâtınlık gibi iç siyaset meseleleri; Şii Fâtımîler devleti ile münasebet, Bizans'la münasebet ve Anadolu'nun fethi, Haçlı seferleri, v.s. gibi dış siyaset meseleleri bu umumî tasnif sistemi içinde, yerli yerinde kolayca izah edilebilir.

Bu üçlü tasnif sistemi ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinin anlaşılmasının ve izahının daha kolaylaşacağını umarız.

Şimdi de Prof. İ. Kafesoğlu'nun tasnifini görelim:

Onun İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Selçuklular" maddesinde, kendine göre yaptığı tasnife kadar olan cümlelerini aynen alalım:

"Selçuklular, XI. asırda orta-şarkta kurdukları Büyük İmparatorluk ve bunu takip eden devletler ile Türk-İslâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı tesirler yapmış olan bir Türk topluluğunun adı. Büyük ekseriyetini Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli Türk kitlelerinin meydana getirdiği bu topluluğun, bidayette Oğuz başbuğlarından Selçuk'a bağlanmış olduğu için, Selçuklu diye anılan hanedanı, İran ve Irak'da Kirman'da, Suriye'de ve Anadolu'da kurduğu devletler ile, 300 yıldan fazla bir müddet devam etmiştir."

⁹ Bu nokta bazı tarihçileri şaşırtmış ve birinci kategoriden vasal devletlerin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tarih sahnesinde bulunduğu zamanda da müstakil devlet hüviyetine sahip oldukları zehabını uyandırmıştır. Bu hataya bazı kaynaklarda da rastlanır. Fakat Fuad Köprülü ve M.H. Yınanç gibi büyük tarihçiler, bu noktayı farketmişler ve İslâm Ansiklopedisine yazdıkları muhtelif maddelerde bile bu cihete işaret etmişlerdir.

Giriş mahiyetini hâiz olan bu dolambaçlı ifadeler içinde düzeltilmesi gereken bâzı noktalar vardır. Biz bu iki uzun cümleyi, hemen arkasından gelen tasnife mucip sebep teşkil edip etmediğini gösterebilmek maksadiyle aynen aldık.

Müellif, bu ifadelerle, Selçuklular'ın ve kurdukları devletlerin ehemmiyetini belirtiyor; mekân ve zaman içindeki çerçevesini çiziyor¹⁰. Fakat ehemmiyetini belirttiği bu imparatorluğun tarihini nasıl ele alacağını belirtmeden şu tasnifi veriyor. :

“I. Siyasi Tarih

1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları
2. Selçuklular'ın Horasan'a gelişleri ve ilk Selçuklu devleti
3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütuhâtı
4. Büyük Selçuklu İmparatorluğu

II. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Parçalanması

1. Irak ve Horasan Selçukluları
2. Kirman Selçukluları
3. Suriye Selçukluları
4. Anadolu Selçukluları

III. Selçuklu İmparatorluğu'nun yükseliş sebepleri

1. Horasan'da yerleşme
2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi
3. Kavmî husûsiyetler
4. Hükümdarlık telâkkisi
5. Âmme hukuku anlayışında değişiklik
6. Cihan hâkimiyeti fikri
7. Selçuklu siyasetinin mâhiyeti
8. Türkmen göçleri ve neticeleri

IV. Selçuklu Hâkimiyetinin Yıkılış Sebepleri

1. Verâset meselesi
2. Halife-Sultanlar mücadelesi
3. Atabeylerin tahakkümü
4. Dış mücadele.

¹⁰ Müellif, naklettiğimiz metinde, Selçuk'un hanedana adımı verdiğini söylemek istiyor. Halbuki, Selçuk, adını yalnız hanedana değil, devletlere de vermiştir.

V. Selçuklularda Teşkilât

1. Hükümdar,
2. Saray teşkilâtı
3. Hükümet teşkilâtı
4. Askerî teşkilât
5. Adli teşkilât

VI. İçtimai ve Fikrî Hayat

1. İçtimai durum
2. İktisadî-ticarî durum
4. İlim, edebiyat ve Sanat

VII. Dünya tarihi ve Selçuklular”

Bu tasnifte bizi ilgilendiren kısım, I-IV. bölümlerdir. Geri kalan kısım, daha ziyade medeniyet tarihini ilgilendirmektedir ki, bu husustaki fikirlerimizi daha sonra, bütün yazı intişar edince, belirteceğiz.

Bizim yaptığımız tasnifin sadeliği konuya uygunluğu ve az-çok sistemliliği yanında, mucip sebepsiz bu tasnifin mihanikiliği meydandadır. Müellifin bir çok güzel fikirlerini aksettiren tâli başlıklar da bu tasnife pek uymamaktadır.

Siyasî tarih başlığını taşıyan I. bölümde, Selçuklu devletinin kuruluşu ve İmparatorluk haline gelişi anlatılmaktadır.

II. bölümde, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun parçalanması” başlığı altında birinci kategoriden saydığımız vasal devletler (Selçuklu devletleri), vasalık mâhiyetleri hiç dikkate alınmaksızın ele alınmaktadır.

Halbuki gördük ki, bütün bu devletler, yıkılışlarına kadar (1157), Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun vasalıdır ve bu İmparatorluğun tarihi çerçevesine girerler. Şu halde, başlığın ifade ettiği şekilde imparatorluğun parçalanması bahis konusu değildir. Ancak Büyük Selçuklu İmparatorluğu yıkıldıktan sonra bütün vasal devletler, bu arada başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu vasal devletler tamamiyle müstakil olmuşlardır.

Yine görülüyor ki, Prof. Kafesoğlu’nun tasnifinde ikinci ve üçüncü kategoriden vasal devletlere hiç yer verilmemektedir. Bu sebeple Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi, tümü ile ele alınmamış durumda kalmaktadır.

Diğer taraftan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması" başlığını taşıyan II. bölümde bahis konusu edilen -bizim birinci kategoriden saydığımız-dört vasal Selçuklu devleti (Irak ve Horasan Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Anadolu Selçukluları devletleri) nin de siyasî tarihlerinden bahs edildiği için "Siyasi tarih" başlığını taşıyan I. bölümün buraya da teşmil edilmesi ve II. bölümün kaldırılması gerekirdi.

III. ve IV. bölümler için de bâzı tenkitler ileri sürülebilir. Bilhassa III. bölümde sıralanan bâzı noktaların, neden İmparatorluğun yükselmesinde âmil oldukları ilk nazarda anlaşılmamaktadır.

Böylece Prof. Kafesoğlu'nun bir çok yeni görüşleri ihtiva eden Selçuklular maddesini yazarken yaptığı tesnifin kısa bir tahlilini yaptık ve bizim araştırmalarımızda vardığımız neticelerle mukayese ettik. Madde tamamlandıktan sonra bütünü hakkında daha geniş bir tahlil yazısı yazacağımızı umuyoruz. Kendisini şimdiden tebrik etmek isteriz.